

Posebnu informativnu vrijednost za čitaoca ima popis knjiga i članaka (uglavnom stranih autora) na kraju knjige (str. 347–356).

Sustavniji dijalog među doista različitim kategorijalnim promišljanjima pravnog fenomena u našoj pravnoj znanosti prvi je korak na putu izgradnje marksističke teorije prava. Čini nam se da bi takva razmjena pogleda pridonijela i korjenitijem vrednovanju nekih Viskovićevih varijanti koje u odnosu na stavove neke novije pravne literature u nas nisu sasvim bez dilema. Tu mislimo na pitanja relativizacije klasnosti (Visković govori o sukobu interesa društvenih skupina), relativizacije državne prinude, pitanje odumiranja prava i države, na karakter samoupravnog prava, tretiranje pravnih vrijednosti, definiciju kruga prednormativnih odnosa i opasnost od sociologiziranja.

Možemo, dakle, zaključiti: knjiga N. Viskovića »Pojam prava« dobra je pretpostavka za daljnju znanstvenu, posebno marksističku analizu prava.

*Nada Kisić-Kolanović*

*JUGOSLAVENSKE VLADE U IZBJEGLIŠTVU, 1941–1945. Dokumenti, Arhiv Jugoslavije, »Globus«, Zagreb 1981.*

*Knjigu 1. Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943. priredio Bogdan Krizman, 529 str.*

*Knjigu 2. Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1943–1945. priredio Branko Petranović, 447 str.*

U uvodnoj napomeni autor navodi da arhivi ne raspolažu kompletnim zapisnicima vlada nego samo dijelom zapisnika. Ujedno napominje da mnogi zapisnici sadrže historijski nevažne pojedinosti te da je u razdoblju od 1941. do 1945. godine bilo više sjednica vlade nego što ima zapisnika. To upućuje na zaključak da u djelatnosti vlade u izbjeglištvu ima i podataka koji nisu sačuvani i do kojih se ne može doći. Zapisnici prve vlade D. Simovića sačuvani su u konceptima ministra S. Kosanovića a ostali su, kojima se raspolaže, sačuvani u prijepisu.

Autorov uvod na 94 stranice ocrta sažet prikaz dokumenata koji se u knjizi donose. Na osnovi uvoda i priloženih dokumenata sagledava se cjelokupna djelatnost vlade u izbjeglištvu, problemi s kojima se suočavala, pravci njene politike, odnosi među ministrima, odnos prema saveznicima, odnos prema NOP-u i dr.

Uvod autor počinje događajima koji su uslijedili nakon državnog udara 26/27. III 1941. godine a završava padom prve vlade S. Jovanovića i formiranjem njegove druge vlade 6. I 1943.

Za prvu vladu D. Simovića kaže se da je bila šarolika te da se na prvim sjednicama osjetila nesloga u njenim redovima i da je kriza dosegla vrhunac uoči napada sila Osovine 5. IV 1941 (Maček i Kulovec smatraju da treba rat izbjeći a Simović da se Nijemci ne smiju pustiti u Solun). U vezi s prevratom autor navodi da nisu istinite tvrdnje kako je kralj 27. III 1941. odlučio preuzeti vlast, ni da su namjesnici podnijeli ostavke, ni da je kralj Simoviću povjerio

mandat za sastav vlade. Sve je to, kaže autor, uslijedilo naknadno. Autor također navodi da je proklamaciju kralja Petra na radiju čitao neki mladi oficir (Simović se, kaže autor, poslužio trikom), za to se vrijeme kralj nalazio na Dedinju, izoliran i neobaviješten o zbivanjima u gradu. Uz navedene donose se i drugi važni podaci o nesposobnosti i neodlučnosti vlade i njenoj razjedinjenosti. Iako je preko Budimpešte, Rima i Berlina vlada bila obaviještena o napadu, mobilizaciju, čak uoči samog napada, nije proglasila. Autor također navodi da je vlada na sam dan napada bez plana napustila Beograd, pri tome ističe da je politički i vojni vrh u vrijeme napada pokazivao i dokazivao na svakom koraku nepripremljenost, kukavičluk i defetizam. U daljnjem dijelu teksta autor opisuje povlačenje vlade iz Beograda, njene sjednice u užičkom hotelu »Palas« i na Palama kao i njeno prebacivanje iz Nikšića u Grčku (Agrimon-Atena), Egipat (Kairo) i Palestinu gdje se smjestila u samostanu talijanskih karmelićanki u Tanturi (na putu između Jeruzalema i Betlehema). Djelatnost vlade u izbjeglištvu autor je podijelio u dva dijela: u prvom govori o Simovićevoj vladi (1941–1942) a u drugom dijelu o prvoj vladi S. Jovanovića. Značajnije su odluke vlade za boravka u Tanturi, odluke o ratnom stanju s Bugarskom i Mađarskom, dok se s Rumunjskom prekidaju diplomatski odnosi. Upućuju se i protestne note poslanstvima u Washingtonu, Londonu, Madridu, Vichyju, Stockholmu, Moskvi i ambasadi u Ankari u povodu uspostave NDH (uspostava NDH proglašava se aktom nasilja i konstatira neustavnost svih akata u vezi sa stvaranjem te države).

U uvodnom dijelu knjige i u dokumentima donose se opširni podaci o djelatnosti vlade. Ovom prilikom osvrnut ćemo se samo na najbitnija pitanja. Njihovo poznavanje važno je za sagledavanje politike izbjegličke vlade prema NOB-u i njeno nastojanje da kod saveznika dobije pomoć za četnike D. Mihailovića kojega svijetu prikazuje kao junaka a njegove odrede kao jedine koji pružaju otpor okupatoru. Sve do kraja 1942. godine to joj je i uspijevalo. Vrhunac je postigla prilikom posjete kralja Petra SAD i Kanadi, kad je kralj iskoristio svaku priliku da veliča Dražu Mihailovića, hvalio njegov navodni otpor »mrskom neprijatelju«, nazivajući ga dragim prijateljem i vojnim ministrom koji vodi borbu na rodnoj grudi, pripisujući mu uspjehe hrabrih partizana. (»[...] otpočeo je svoju ofanzivu protiv Nemaca u planinama zapadne Srbije još pre napada nemačkog na Rusiju. Kroz nekoliko nedelja njegov pokret obuhvatio je celu Srbiju, Bosnu a danas Hrvatsku i Dalmaciju«). Kralj je posjetio SAD i Kanadu u lipnju 1942. Tom je prilikom D. Mihailovića unaprijedio u čin armijskog generala. Propagandu u korist Draže u SAD organizira K. Fotić, službeni predstavnik izbjegličke vlade u SAD. Iz dokumenata se vidi da je izbjeglička vlada od vlade SAD i V. Britanije mnogo postigla u pogledu pružanja pomoći Draži i njegovim četnicima.

S navedenim pitanjem usko je povezana i vladina djelatnost da iskoristi savezničke vlade kako bi utjecale na uspostavljanje suradnje između četnika i partizana i potčinjavanje partizana komandi Draže Mihailovića. Ta su nastojanja naročito bila evidentna u vrijeme kada NOV i POJ postižu u borbi s okupatorom sve veće uspjehe. Posebno se nastoji da vlade SAD i V. Britanije posredstvom vlade SSSR-a izvrše pritisak na rukovodstvo NOP-a da se stavi pod komandu D. Mihailovića, što SSSR odbija, izjavivši da su odnosi između D. Mihailovića i partizanskih odreda jugoslavenska unutrašnja stvar u koju se SSSR ne želi miješati i da sovjetska vlada ne preuzima nikakvu odgovornost za djelovanje komunista.

Međutim, treba istaći (što dokumenti evidentno pokazuju) da sovjetska vlada ipak nije željela prekinuti svake veze s vladom S. Jovanovića, što se vidi iz pokušaja obnove ugovora o jugoslavensko-sovjetskom prijateljstvu i uzajamnoj pomoći (pregovori započeti 5/6. IV 1941). Pod utjecajem V. Britanije jugoslavenska vlada otkazuje ugovor (travanj 1942). Potrebno je ukazati i na onu djelatnost izbjegličke vlade u kojoj ona optužuje partizane da napadaju četničke odrede, da vode bratoubilački rat, da usred rata otvaraju socijalno pitanje i time tobože slabe otpor snaga D. Mihailovića. Partizanske jedinice u Hrvatskoj i Sloveniji naziva trockistima koji napadaju Dražine odrede i staljiniste partizane a u tome im pomažu Nijemci, Talijani i ustaše.

No, usprkos lažima koje vlada u Londonu lansira o NOP-u, istina o NOB-u u Jugoslaviji prodire u svijet. Poslanik izbjegličke vlade u Kujbiševu A. Lozanski predaje 3. VIII 1942. promemoriju o suradnji D. Mihailovića s okupatorom (što vlada svojim cd memoarom pokušava opovrći) a potkraj 1942. Sir O. Sargent otpravniku poslova jugoslavenskog poslanstva u Londonu izjavljuje da su komunisti mnogo aktivniji od D. Mihailovića i da se oni sada jedini bore protiv okupatora. Major Baughey 20. XII 1942. izjavljuje šefu vojnog kabineta jugoslavenske vlade Ž. Kneževiću da Draži Mihailoviću ne mogu slati pomoć, jer otvoreno surađuje s okupatorom, i zahtijeva njegovo smjenjivanje kako bi se i četnici počeli boriti protiv okupatora. Treba napomenuti da je to vrijeme Prvog zasjedanja AVNOJ-a, kad rukovodstvo NOP-a poduzima opsežne akcije da istina o stanju u Jugoslaviji i borbi njenih partizana konačno prodre u svijet (Nota VŠ NOV i POJ i Izvršnog odbora AVNOJ-a savezničkim vladama iz siječnja 1943. i izjava VŠ i AVNOJ-a iz veljače 1943 — prvi međunarodni akti AVNOJ-a). Posebno pitanje koje treba izdvojiti iz obilja materijala što ga knjiga sadrži i na njega se osvrnuti jest pitanje odnosa izbjegličke vlade i vlade V. Britanije. Izbjeglička je vlada u Londonu bez sumnje uživala najveću podršku upravo vlade V. Britanije. No, dokumenti ipak pokazuju da ti odnosi nisu idilični i beskonfliktni. Tu u prvom redu treba spomenuti tzv. kairsku aferu u kojoj britanska vlada ne pruža svesrdnu pomoć i podršku smjenjivanju kralju nepoćudnih oficira među kojima je bio organizator državnog udara 26/27. III 1941. general B. Mirković. Naime, treba napomenuti da je prilikom prebacivanja članova vlade i kralja u London, SAD i Kanadu u Kairu ostala tzv. Vrhovna komanda na čelu s generalom B. Iličem. Padom D. Simovića i formiranjem vlade S. Jovanovića (9. I 1942) umjesto B. Ilića za ministra vojske i ministra mornarice i avijacije postavljen je D. Mihailović. B. Ilič nije zadržao ni mjesto načelnika štaba Vrhovne komande, na to je mjesto imenovan M. Lozić. Ukidanjem komande avijacije svoj je položaj izgubio i general B. Mirković. Smjenu u Kairu vlada i kralj nisu uspjeli odmah realizirati, jer su joj oficiri pružili otpor koji traje sve do sredine 1942, kad je pukovnik Rakić postavljen za komandanta jugoslavenskih snaga na Srednjem istoku a puk. Lozić za njegova pomoćnika (snage jugoslavenske vojske izvan domovine imale su bataljon od 800 ljudi, 105 mornara i 200 avijatičara). Otpor oficira omogućila je blagonaklonost britanske vlade i njene glavne komande na Srednjem istoku koje su imale povjerenja u Mirkovića zbog njegovih zasluga u državnom udaru (vladi nepoćudni oficiri bili su na kraju internirani u Egiptu). Osim navedenog, nespornosti između izbjegličke vlade i vlade V. Britanije javljali su se i u drugim pitanjima kao što je uspostava direktne veze izbjegličke vlade s D. Mihailovićem (što vlada V. Britanije sputava), posjeta kralja Petra SAD i Kanadi (vlada V. Britanije smatrala je kako

kralj nije trebalo da putuje u SAD, Churchill je ministru Ninčiću na večeri kod Roosevelta rekao »[...] Vi počinjete zamarati svoje prijatelje«. Odnosi se ipak sređuju a britansko poslanstvo pri izbjegličkoj vladi uzdignuta je u rang ambasade (15. VI 1942). Britanska vlada u toku 1942. god. šalje D. Mihailoviću pomoć u zlatu, oružju, municiji, hrani, sanitetu i dr. Kralj je 8. rujna 1942. naredio da se Vrhovna komanda prenese u »okupiranu Otadžbinu« a za načelnika Štaba imenuje D. Mihailovića, dok se Vrhovna komanda u Kairu pretvara u Komandu jugoslavenskih trupa na Bliskom istoku. Odnosi izbjegličke vlade sa SSSR-om imali su specifične karakteristike. Osim problema koje smo napomenuli (pokušaj da se posredstvom sovjetske vlade izvrši pritisak na rukovodstvo NOP-a radi suradnje s D. Mihailovićem) ima i drugih koji bacaju više svjetla na odnose sovjetske vlade prema NOP-u. Kad se govori o tim odnosima, treba utvrditi da je osnovno pitanje koje postavlja izbjeglička vlada bilo pitanje jugoslavenskih partizana. SSSR je u vezi s tim prilično taktizirao. Prema izjavi poslanika Simića, SSSR je bio voljan ustupiti vezu s D. Mihailovićem, raspitivao se o aerodromima gdje bi se dostavljala pomoć, bio je voljan primiti na školovanje jugoslavenske avijatičare i avionima slati materijalnu pomoć četnicima, a kao uvjet postavljao je prikupljanje podataka o borbi D. Mihailovića protiv okupatora. Interesantno je napomenuti izjavu poslanika Bogomolova S. Jovanoviću u Londonu koju autor spominje. Na Jovanovićevo pitanje smatra li sovjetska vlada D. Mihailovića partizanom, Bogomolov odgovara da sovjetska vlada smatra partizanom svakoga onog koji se bori protiv Nijemaca, prema tome smatra i Mihailovića partizanom. Međutim, ipak treba napomenuti da je sovjetska vlada od svih savezničkih vlada bila najviše rezervirana prema D. Mihailoviću i nije ga smatrala nosiocem otpora u Jugoslaviji. Inače je sovjetska vlada u odnosima s izbjegličkom vladom strogo vodila računa o vlastitim interesima kako se vidi iz toga što je 8. V 1941. obavijestila izbjegličku vladu da u sadašnjem vremenu ne vidi pravni temelj za daljnji rad jugoslavenskog poslanstva u Moskvi iz da poslanika smatra privatnom osobom. Taj svoj stav mijenja 8. VII 1941. izjavom kako je odlučila zauzeti se svim sredstvima za nezavisnost Jugoslavije. Odnosi među ministrima posebno su pitanje na koje ćemo se ukratko osvrnuti, jer su se suprotnosti među njima reflektirale na odnose među našim iseljenicima (pogotovo u SAD i Kanadi), na odnose prema saveznicima i opću politiku vlade. Sukobima unutar vlade dominirali su hrvatsko-srpski odnosi. Ministri Hrvati izražavali su osjetljivost prema kampanji što su je organizirali velikosrpski elementi (među njima prednjači K. Fotić), koji su optuživali sve Hrvate zbog ustaških zločina nad Srbima i tako poistovjećivali ustaše s Hrvatima (Krnjević je u vezi s tim izjavio da s nedjelima nad Srbima hrvatski narod nema ništa zajedničko te da hrvatski narod hoće slobodnu Hrvatsku u zajednici sa Srbima i Slovencima unutar slobodne Jugoslavije). Nezadovoljstvo je izražavano i zbog veličanja D. Mihailovića, tako da je u svijetu otpor u Jugoslaviji prikazivan kao isključivo otpor Srba. U vezi s tim intervenira i Roosevelt koji daje upute Elmeru Davisu da se gerilska aktivnost u Jugoslaviji označava u sredstvima informiranja kao jugoslavenska. Nacionalnu netrpeljivost među našim iseljenicima u SAD i Kanadi pobudio je Memorandum srpske pravoslavne crkve upućen pojedinim savezničkim vladama u kojem se piše o pokolju Srba u Hrvatskoj. (Za taj Memorandum autor navodi mišljenje N. Mirkovića koji kaže da je pisan na zahtjev njemačke vojne komande u Beogradu, potpisan od episkopa Valerijana prijateljski naklonjenog okupatoru

— iz Srbije ga je donio M. Sekulić.) Taj je Memorandum uvelike iskoristio list »Amerikanski Srbobran« koji uz podršku Fotića i Dučića svojim člancima raspiruje nacionalističke strasti, poziva Srbe na okup i razbija jugoslavensku državnu ideju (podršku tome daje i kralj, kad je prilikom dolaska u SAD primio izaslanike uprave »Srbobrana«, fotografirao se s njima, držeci ispred nogu uvezani komplet »Srbobrana«, i izjavio: »Dobro je što radite. Ja to pratim.«). Očito je da su emigranti, očekujući svoj povratak, željeli promijeniti političko ustrojstvo Jugoslavije, što se vidi iz njihovih političkih istupa.

U razdoblju od nepune dvije godine promijenile su se dvije izbjegličke vlade, prva D. Simovića koja je pala 9. I 1942. nakon kolektivne ostavke svih njenih ministara upućene kralju Petru. Krizu je prouzrokovao kralj koji je optužio Simovića da želi prigrabiti vlast, drugi mu predbacuju da nije političar, da nije Srbin već Jugoslaven, da štiti Hrvate na štetu Srba. U tim optužbama prednjači ministar Ninčić koji je pridobio sve Srbe ministre. Ministri Hrvati zamjerali su Simoviću što je Memorandum srpske pravoslavne crkve uputio savezničkim vladama. Prva vlada S. Jovanovića održala se do kraja 1942. Njen pad ubrzali su događaji o kojima smo prethodno govorili, posebno politika ministra vanjskih poslova Ninčića kojemu zamjeravaju pasivnost u vođenju vanjske politike, razotkrivanje u savezničkim krugovima neaktivnosti i kvislinškog držanja D. Mihailovića i njegovih odreda, odnose između Srba i Hrvata u emigraciji i dr. Krizu vlade i njen pad prouzrokuje i kraljevski dvor na čelu s kraljem i kraljicom Marijom koji su, posjetivši Edena (11. XII), izrazili nezadovoljstvo sa tadašnjim sastavom vlade, posebno nezadovoljstvo s ministrom Ninčićem. Novu vladu ponovo formira S. Jovanović ali u vladi nije bilo B. Jeftića, S. Kosanovića, B. Markovića, F. Snoja, B. Čubrilovića i M. Ninčića. Za novu vladu autor ističe da je bila samo skraćeno izdanje prve. Ministar vojske davao joj je i nadalje obilježje i usmjerenje — »junačkom vremenu uprkos«. Tim riječima zapravo je rečeno sve o politici izbjegličkih vlada do kraja 1942.

Dokumenti čine 415 stranica knjige. To su pretežno telegrami pojedinih poslanstava u savezničkim i neutralnim zemljama, zapisi sjednica vlade, zabilješke izaslanika, pisma upućena predsjedniku vlade i ministrima, izjave vlade, apeli i govori kralja, zapisnici krunskog vijeća, razgovori s istaknutim savezničkim funkcionarima i dr. U pisanju uvoda autor se koristio tekstom dokumenata (koje sažeto interpretira) ali i stranom literaturom o tome pitanju, tako da njegov uvodni tekst daje zaista zaokruženu cjelinu o djelovanju izbjegličke vlade do početka 1943. i služi za razumijevanje pojedinih dokumenata. Tekst se lako čita, u njega autor ponekad ubacuje neke njemu svojstvene zanimljivosti (ne toliko važne) koje ga osvježuju. Čitajući uvodni dio te knjige nametalo mi se pitanje. Nije li uvodni dio mogao biti opširniji na uštrb nekih manje značajnih dokumenata, i da je obuhvatio i komentirao pojedine događaje vezane za razvitak NOB-a i njegovo međunarodno priznanje. Čini mi se da bi to čitaocu (pogotovo onom koji nedovoljno poznaje povijest NOB-a) uvelike koristilo a time bi se i knjiga povezala s prilikama u zemlji. Bez obzira na to, treba napomenuti da je autor tom knjigom umnogome dopunio naša znanja o politici izbjegličke vlade, odnosima među emigrantima, stavu saveznika prema D. Mihailoviću i NOP-u. Knjiga dokazuje kako se istina o NOP-u teško probijala na svjetlo dana, kako su reakcionarne snage (koje su pobjegle iz zemlje) pokušale spriječiti jačanje i razvitak partizanske borbe i tako ostvariti restauraciju svoje vlasti nakon završetka rata.

Branko Petranović drugi je autor knjige koja donosi dokumente o jugoslavenskim vladama u izbjeglištvu. Knjiga sadrži 314 dokumenata (395 stranica) s predgovorom i studijskim prilogom (35 stranica). Na kraju je registar osobnih imena. Središnje je mjesto knjige proces, koji se razvijao od kraja 1942. do 1945, u kojem je jugoslavenska vlada u izbjeglištvu postepeno ali sigurno gubila pozicije kod saveznika (naročito V. Britanije i SSSR-a), a NOP naprotiv dobivao sve više priznanja što je dovelo do konačnog priznanja tekovina NOB-a na međunarodnom planu. Na tom je putu bilo uspona i zastoja; o svemu tome knjiga nas opširno informira.

U studijskom prilogu autora na početku knjige sažeto je izložena problematika koju dokumenti opširnije obrazlažu. Prilog je ujedno i putokaz za razumijevanje i bolje upoznavanje dokumenata. Zato ćemo u ovom prikazu slijediti uglavnom autorovu studiju, spominjući ujedno i važnije dokumente knjige. Na početku se ukazuje na krizu jugoslavenske vlade u izbjeglištvu do koje je došlo potkraj 1942. i na početku 1943. a njen uzrok se objašnjava uspjesima NOV u ljetu i jeseni 1942. u zapadnom dijelu Jugoslavije — stvaranje prostranog slobodnog teritorija i razvijanje NOO-a. Uz to krizu pospješuje i kompromitacija četnika kao suradnika okupatora, njihova pasivnost u otporu neprijatelju, što utječe na promjenu stava britanske vlade prema njima i njihovom vođi D. Mihailoviću. Na osnovi podataka u knjizi vidi se da su odluke Prvoga zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću snažno potresle jugoslavensku emigraciju u zapadnim zemljama. Ukazujući na političku platformu tih odluka, upozorava se na razliku između politike NOP-a i politike jugoslavenske vlade u izbjeglištvu (vlada je za status quo, dok se NOP bori za oslobođenje naroda i demokraciju). Ujedno se ukazuje na to da je međunarodno priznanje promjena u Jugoslaviji bila jedna od bitnih odluka AVNOJ-a (navodi se nota VŠ NOV i POJ i AVNOJ-a savezničkim vladama iz siječnja 1943. i izjava VŠ NOV i POJ i AVNOJ-a iz veljače 1943. kojima se željelo upoznati svjetsku javnost o izdaji D. Mihailovića i definirati ciljeve NOP-a). Konstatira se da od osnivanja AVNOJ-a vlada u Londonu nije više bila centar predstavljanja Jugoslavije. Od kraja 1942. i početka 1943, prema mišljenju autora, u svijetu prestaje četnički monopol na antifašističku borbu i on ukazuje na tadašnji paralelizam snaga. To se objašnjava porastom NOP-a, pojačanim interesiranjem u svijetu za događaje na Balkanu i približavanjem zapadnih saveznika jugu Evrope.

Preispitivanje politike saveznika prema jugoslavenskoj vladi u izbjeglištvu i njenom štićeniku i članu D. Mihailoviću poklapa se s navedenim razdobljem (vlada Velike Britanije u prosincu 1942. prvi put stavlja do znanja jugoslavenskoj vladi u izbjeglištvu da četnici surađuju s okupatorom). Dokumenti pokazuju da vlada V Britanije od toga vremena vodi politiku kojom ne napušta pomaganje četnika ali uspostavlja kontakte i s NOP-om. Takvu vrstu politike autor naziva politikom »ekvidistance« ili »dvostrukog koloska«. Samo u jednoj fazi razvitka te politike (svibanj 1943) pokušava se navedena politika napustiti tzv. »ibarskim telegramom« kojim Vrhovna komanda na Srednjem istoku zahtijeva od D. Mihailovića da se povuče istočno od Kopaonika (kako bi svoje snage učvrstio u Srbiji), prepuštajući ostali teritorij Jugoslavije na zapadu jedinicama NOV i POJ. Autor smatra da je pokušaj teritorijalnog razgraničenja sukobljenih snaga (s kojim se nije složio Churchill) mogao sadržavati ideju podjele Jugoslavije.

Telegram je bio povučen na početku kolovoza pa se od tada nadalje nastavlja politika ekvidistance s napomenom da se kao uvjet za pomoć četnicima zatraži njihovo aktiviranje protiv okupatora; ujedno im je dano na znanje da britanska vlada i Vrhovna komanda na Srednjem istoku pomažu i druge elemente otpora u Jugoslaviji. Jugoslavenska vlada u izbjeglištvu uporno brani D. Mihailovića od napada, opovrgavajući tvrdnje o njegovoj izdaji i suradnji s okupatorom. O tome knjiga donosi zaista mnogo dokumenata. Vlada je pripisivala uspjehe NOP-a D. Mihailoviću i njegovim četnicima i tako dezinformirala svjetsku javnost (vlada piše ed memoare, demarše, angažira sredstva javnog informiranja i dr. u obrani D. Mihailovića). Pri tome se pronalaze i »argumenti« u njegovu korist, kao što su tvrdnje da su Nijemci prema četnicima nepovjerljivi, jer ne vjeruju u njihovu lojalnost u slučaju britanske invazije na Balkan, i prikazuje ih se tako kao rezervnu vojsku za tu invaziju. Ujedno se ističe kako D. Mihailović i njegovi četnici predstavljaju prepreku »bolševizaciji« Jugoslavije. Njihovi se postupci »opravdavaju« nužnošću vođenja »specijalne« taktike, jer se navodno ne mogu boriti istodobno s vanjskim i unutrašnjim neprijateljima, pa moraju tući jednog po jednog. Dokumenti pokazuju da je izbjeglička vlada sistematski nastojala stvoriti predodžbu kako su jedinice D. Mihailovića borbene antifašističke snage koje se u zemlji bore protiv okupatora.

Porazi četnika u IV neprijateljskoj ofenzivi i uspjesi NOP-a utječu na britansku vladu da 26. travnja 1943. godine uputi prvi javni demarš jugoslavenskoj vladi u izbjeglištvu kojim zahtijeva neka naredi D. Mihailoviću da raspusti četničke odrede u Crnoj Gori i Hercegovini u intereesu borbe protiv Talijana i Nijemaca. Sličan zahtjev upućuje i sovjetska vlada. Pritisci vlade V. Britanije na D. Mihailovića da aktivira svoje snage protiv okupatora bili su konstantni što izaziva njegov otpor i zaoštavanje odnosa među njima. (D. Mihailović optužuje potpukovnika Hadsona da se mičeša u unutrašnje stvari četničkog pokreta, da nagovara pojedine komandante na neposlušnost, iznevjeravanje vojničke zakletve i vojničkih pravila pa zahtijeva njegovo smjenjivanje i udaljenje iz njegova štaba.) Dolazak anglo-američke vojne misije pri VŠ NOV i POJ na čelu s brigadrom Fitzroyem Macleanom (rujan 1943) značio je, kaže autor, praktično priznavanje NOVJ i značajnije angažiranje saveznika u pomaganje NOP-a.

Dio dokumenata ukazuje na odstupanje jugoslavenske vlade u izbjeglištvu od krute hegemonističke velikosrpske politike, što se vidi iz izjave vlade o ratnim ciljevima (s amandmanima J. Krnjevića) o čemu je vlada S. Jovanovića raspravljala uoči svoga pada (uspostavljanje Jugoslavije u njenom državnom integritetu, jedinstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, federalističko uređenje bez poricanja nacionalnih individualnosti, prisajedinjenje svih onih krajeva koji neosporno nose jugoslavensko obilježje, te unutrašnje uređenje Jugoslavije na demokratskom principu). Osim vlade i S. Jovanović je u svojim načelima budućeg uređenja Jugoslavije također isticao federalizam s jedinstvenom centralnom vladom i dinastijom Karadorđevića kao trijalističkom monarhijom. I D. Mihailović (sa zakašnjenjem od pola godine), u nastojanju da parira odlukama AVNOJ-a u Jajcu na Svetosavskom kongresu potkraj siječnja 1944. godine u selu Ba kod Ljiga, proklamira ideju o trijalističkoj monarhiji Jugoslaviji sa Srbijom, Hrvatskom i Slovenijom. Na tom skupu »obrazovana« je i Jugoslavenska narodna demokratska zajednica koja je, prema riječima autora knjige, pretendirala da predstavlja sve političke snage Jugoslavije, ostajući otvo-

rena i za komuniste, uz uvjet da se odreknu težnji za dominacijom. Međutim, sve su to bile samo puke fraze i političke parole. Vlada M. Trifunovića (26. VI do 9. VIII 1943) i vlada B. Purića (9. VIII 1943. do 1. VI 1944) pokazivale su i provodile upravo suprotnu politiku. B. Purić (zet N. Pašića) bio je nepokolebljivi branilac D. Mihailovića i velikosrpske politike. Sve je to ometalo politiku britanske vlade prema snagama koje pružaju otpor u Jugoslaviji (10. XII Churchill je rekao kralju Petru da je potrebno izbaciti generala D. Mihailovića). Purićev otpor, kaže autor, lomljen je propagandom sredstava informiranja u korist NOP-a, agitacijom za NOP u redovima jugoslavenske vojske i na kraju opozivanjem britanske vojne misije s generalom C. D. Armstrongom pri Vrhovnoj komandi jugoslavenske vojske. Međunacionalne raspre i sukobi nisu prestajali ni u 1943. i 1944. (postojali su u 1941. i 1942). Ministri Srbi i ostali velikosrpski elementi i dalje su optuživali Hrvate da hoće isto što i Pavelić. Srpska narodna obrana rezolucijom od 28. VI. 1943. priznaje novu vladu B. Purića kao vladu Srbije i zahtijeva da se kralj Petar proglasi kraljem Srbije. Minira se već spomenuta izjava o ratnim ciljevima vlade. (Grol u tom povodu daje izjavu 6. VII 1943. u kojoj kaže: »Ubaciti u taj nesrećni narod iz Londona mjesto ohrabrenja i umirenja novu raspru grehota je. Naši saveznici ne traže deklaraciju radi toga [...].«) Izdajnička politika, koju narodu Jugoslavije nude jugoslavenska izbjeglička vlada i kralj, vidi se i iz kraljeva govora od 25. VIII 1943, kada je uz ostalo rekao: »Glavno je da u zemlji ne počnete nikakvu veću akciju dok za to ne dođe čas. Okupljajte se oko D. Mihailovića koji dobro zna kada, gde i koliko snage treba pokrenuti.« Dokumenti pokazuju da su se snage jugoslavenske emigracije sve više polarizirale na pitanju odnosa prema D. Mihailoviću. Spomenut ćemo samo dva podatka. Udruženje jugoslavenskih novinara upućuje direkcijama i predstavnicima štampe pismo (rujan 1943) u kojem se istinito prikazuje stanje u Jugoslaviji. U njemu se ističe da oružani otpor vodi NOP i njegova NOV i POJ, da na čelu pokreta stoji AVNOJ i VŠ NOV i POJ kojem je na čelu Tito. Uz navedeno donose se imena istaknutih rukovodilaca NOP-a i Program NOP-a. Istina o otporu u Jugoslaviji probijala se usprkos nastojanjima jugoslavenske vlade u izbjeglištvu. Tako se npr. na Kongresu američkih Hrvata u Čikagu 20/22. II 1943. pozdravlja Bihaćka Republika, Slovenski kongres u Montevideu podnosi rezoluciju protiv D. Mihailovića, Ujedinjeni odbor južnoslavenskih Amerikanaca u prosincu 1943. izjašnjava se za novu federativnu Jugoslaviju, pozdravljajući bratstvo i jedinstvo i maršala Tita. Odluke Drugoga zasjedanja AVNOJ-a otvaraju nova pitanja što su jugoslavenskoj vladi u izbjeglištvu i saveznicima koji je štite stvarala sve više problema. Politika pomirenja četnika i NOP-a (za koju se od početka zalaže jugoslavenska vlada u izbjeglištvu i vlada V. Britanije) napuštena je na Moskovskoj konferenciji. Autor u vezi s tim ističe kako je ta konferencija definitivno odbacila tu platformu pa je trebalo tražiti nove političke pravce. Poznato je da se odlukama AVNOJ-a u Jajcu oduzimaju jugoslavenskoj vladi u izbjeglištvu prava zakonite vlade, suspendira monarhija i predviđa izgradnja Jugoslavije kao federativne zajednice ravnopravnih naroda. Razmatrajući promjenu položaja jugoslavenske vlade u izbjeglištvu nakon formiranja NKOJ-a Petranović ističe da su njegovim formiranjem revolucionarne snage stavile jasno do znanja namjeru da stupe u aktivnu borbu za pribavljanje legitimiteta koji je Jugoslavija doživjela u NOB-u, u toku jugoslavenske revolucije. Petranović također uočava da od tada saveznici vode drukčiju politiku prema NOP-u. Iako ne priznaju NKOJ ni odluke AVNOJ-a,



bili su prinuđeni voditi računa o realnosti tih odluka. U vezi s tim on ističe: »Konsultirajući svoje oficire koji su se nalazili u Jugoslaviji i ambasadora kod kraljevskoga dvora Ralpa Stephensona u Kairu decembra 1943, nakon povratka iz Teherana, britanski premijer još je uvereniji nego ranije u opravdanost svoje nove politike prema Jugoslaviji.«

U prepisci između Tita i Churchilla (incijator Tito) Churchill je došao do saznanja, kaže Petranović, da Tito zahtijeva uklanjanje D. Mihailovića iz jugoslavenske vlade u izbjeglištvu i da je voljan pregovarati s predstavnicima umjerene jugoslavenske buržoazije koja nije kompromitirana suradnjom s okupatorom. Pri tome je Tito dao do znanja da ne odstupa od odluka AVNOJ-a. Churchill je nakon toga, 22. II 1944. u govoru pred članovima britanskog parlamenta, odao priznanje NOVJ i maršalu Titu za borbu protiv fašizma. Istog dana Staljin je odgovorio na pozdravni telegram maršala Tita. Petranović ističe kako je pristankom maršala Tita na pregovore i pritiskom V. Britanije i SSSR-a na predsjednika jugoslavenske vlade u izbjeglištvu B. Purića sudbina njegove vlade bila praktički odlučena. Purićeva se vlada nije mogla održati, morala je demisionirati 1. VI 1944. Kraljevim ukazom prihvaćena je ostavka vlade i imenovana nova vlada I. Šubašića. Time su, prema mišljenju Petranovića, bila otvorena vrata pregovorima između »designiranog kraljevskog predstavnika I. Šubašića bana Banovine Hrvatske i NKOJ-a«. Za Šubašića se kaže da je bio neposredni izvršilac britanske politike kompromisa u Jugoslaviji i da se nalazio pod jakim utjecajem V. Britanije. (Na vladu Šubašića, kaže Petranović, SAD gledaju kao na »beznačajnu englesku filijalu«.) Ocjenjujući pozicije NKOJ-a u pregovorima ističu se njegove dvije glavne prednosti a to su: snaga koju je imao u zemlji i protivrječnosti u savezničkoj koaliciji. U pregovorima se vidi šansa za priznavanje legitimnosti revolucionarnih promjena, ispunjavanje međunarodnih obveza prema saveznicima te postizanje unutrašnje političke stabilizacije revolucionarnog pokreta. Uočava se pri tome i činjenica kako je rukovodećim snagama revolucije bilo jasno da saveznici ne namjeravaju priznati AVNOJ i NKOJ, ali se ujedno ističe da su u jesen i zimu 1943–1944. među pripadnicima NOP-a postojale iluzije o neposrednom priznavanju AVNOJ-a.

Međunarodno priznanje osiguralo bi novoj Jugoslaviji, prema mišljenju B. Petranovića, dobivanje ratnog materijala za pobjedonosno okončanje rata, pomoć za obnovu opustošene zemlje, sudjelovanje Jugoslavije u stvaranju OUN, ostvarenje teritorijalnih zahtjeva na mirovnoj konferenciji, paraliziranje kontrarevolucionarnih snaga protiv nove Jugoslavije i drugo.

Raspravljajući o tezi je li NKOJ odstupio od odluka AVNOJ-a, kad je pristao na pregovore s vladom kojoj je u Jajcu oduzeta zakonitost da predstavlja narod Jugoslavije, Petranović konstatira da je postojalo samo formalno odstupanje. »Privremena vlada nove Jugoslavije nije juna 1944. pregovarala sa vladom Kraljevine Jugoslavije u punom značenju te reči već s njenim predsjednikom jer vlada nije bila još ni formirana (Šubašić jedini ministar za sve resore).« Šubašićev cilj, prema mišljenju Petranovića, bilo je skidanje s dnevnog reda paralelizma vlada i popunjavanje jugoslavenske vlade u izbjeglištvu članovima NKOJ-a, odnosno članovima koje NKOJ predloži (za Tita je bio planiran resor ministra vojske, mornarice i avijacije s tim da bi kralj ostao vrhovni komandant vojske).

Ovom prilikom nema potrebe osvrtni se na odredbe Viškog sporazuma 16. VI 1944. o kojem u knjizi ima prilično dokumenata. Interesantno je možda ukazati na mišljenje autora knjige, kad kaže da je buduća vlada I. Šubašića praktično pretvorena u odbor za vanjske poslove NKOJ-a (preuzela obvezu da radi na pomaganju borbenog napora NOVJ, propagandi u prilog nove Jugoslavije, akciji za pomoć stanovništvu postradalih krajeva, čišćenju diplomatskog aparata od predstavnika velikosrpskih elemenata i hrvatskih separatista i dr.). Međutim, konstatira se da Viški sporazum nije zadovoljio ni V. Britaniju ni kontrarevolucionarne snage u emigraciji i zemlji. Britanci su ubrzavali formiranje jedinstvene vlade i tajno pripremali susret Tita i kralja Petra u Italiji, a NKOJ daje otpor svim britanskim zamislima ne plašeći se mogućnosti da V. Britanija uskrati pomoć. Uz to su Šubašića napadale velikosrpske snage koje su nazivale sporazum zavjecom Hrvata protiv srpskog naroda, dok mu predstavnici HSS predbacuju da je učinio nedozvoljivo velike koncesije NOP-u. Iz dokumenata se vidi da je slijedeća faza realizacije dogovora na Visu od 16. VI 1944. bio drugi sastanak Tita i Šubašića na Visu 17. VIII 1944 (uslijedio je nakon sastanka britanskog premijera i maršala Tita u Napulju i Caserti 12. i 13. VIII 1944), kada se donosi deklaracija vlade i izjava NKOJ-a. Navedeni dokumenti, prema Petranovićevom mišljenju, nastavljaju i pojačavaju proces osipanja fronte starih snaga u zemlji i inozemstvu, ali njime, kaže se, nije prestao otpor najkonzervativnijih snaga (posebno kruga oko K. Fotića) koje Šubašićevu vladu prikazuju kao antisrpsku i antijugoslavensku. Dokumenti pokazuju da je Šubašić čistio diplomatski i konzularni aparat Kraljevine Jugoslavije od pristalica D. Mihailovića, da je formirao vladu (iako uz poteškoće) od predstavnika prihvatljivih za NOP, da je takve ličnosti delegirao kao predstavnike Jugoslavije u međunarodnim organizacijama. Uz to se kraljevska vojska u Egiptu, vojnici i oficiri izjašnjavaju za NOVJ (npr. pismo potpukovnika Lozića Titu), jugoslavenski građani u Francuskoj, Italiji i Švicarskoj prilaze antifašističkim organizacijama Jugoslavije, jugoslavenski brodovi ističu trobojke s petokrakom zvijezdom a posade se stavljaju na raspolaganje NKOJ-u. Osim navedenog, rezultati su sporazuma vidljivi i u događajima koji su obilježili potpunu demoralizaciju četničkih odreda (taj proces ubrzava poziv kralja Petra na početku rujna 1944. patriotima da stupe u NOVJ pod komandom maršala Tita), u to se vrijeme vodila bitka za oslobođenje Srbije. D. Mihailović se prebacuje u Bosnu a ostali četnički odredi odstupaju prema Sandžaku.

U uvodnoj studiji Petranović se osvrće i na događaje u rujnu 1944. vezane s odlaskom maršala Tita u SSSR i njegov sastanak sa Staljinom i s izvjesnim usporavanjem realizacije sporazuma o formiranju jedinstvene vlade za koju se zalaže Šubašić a i vlada V. Britanije. Sumnje da je Tito iznevjerio sporazum odlaskom u SSSR raspršile su se, kad je maršal Tito pozvao Šubašića na oslobođeni teritorij na pregovore koji su vođeni u Beloj Crkvi i Beogradu (završeni 1. XI 1944). Za sporazum se kaže da je »[...] počivao na predstavljanju Jugoslavije pred vanjskim svetom u starom obliku. Uvedena je nova ustanova namesništvo na koje je kralj trebao da prenese ovlašćenja uglavnom u oblasti međunarodnog predstavljanja«. Za namesništvo se kaže da je u sistemu revolucionarne vlasti bilo gotovo deklarativno, jer se pojavljivalo samo kao formalni čuvar izvršenja sporazuma, te da je u sistemu nove vlasti glavno mjesto zadržao AVNOJ, odnosno njegovo predsjedništvo. Da se formiranje jedinstvene vlade i uklanjanje paralelizma vlasti nije lako ostvarilo ni nakon

sporazuma najbolje pokazuju dokumenti koje knjiga donosi (11. I 1945. kralj izjavljuje da Šubašić nema njegovo povjerenje — Petranović to naziva »salonskim državnim udarom«). Na početku 1945. odnos snaga se mijenja, sada formiranje zajedničke vlade zagovara maršal Tito koji nakon Krimске konferencije izjavljuje da će formirati novu vladu nezavisno od opstrukcije kralja Petra. Kralj je pod pritiskom zainteresiranih popustio i dao ponovo povjerenje Šubašiću što je ubrzalo formiranje jedinstvene vlade. Nakon što je kralj Petar 2. III. 1945. donio rješenje o postavljanju kraljevskih namjesnika, 5. III 1945. NKOJ je podnio ostavku Predsjedništvu AVNOJ-a a 7. III 1945. maršal Tito je formirao privremenu vladu DFJ, koju su istog mjeseca priznale vlade velikih savezničkih sila. Za tu vladu Petranović kaže da je bila privremena i prijelazna te da je nastala u uvjetima borbe za specifično međunarodno priznanje revolucionarnih promjena u Jugoslaviji u toku drugoga svjetskog rata sa zadatkom da ostvari sporazum Tito—Šubašić.

U objavljenoj dokumentaciji prevladava građa koja se odnosi na vezu između jugoslavenske vlade u izbjeglištvu i D. Mihailovića, odnosno na njenu politiku u obrani D. Mihailovića, na sukobe u emigraciji na nacionalnoj i stranačkoj osnovi, na vladinu propagandu protiv NOP-a, na britansku politiku kompromisa, organizaciju pomoći Jugoslaviji i dr. Dobro je što je Petranović na početku svakog dokumenta dao sažet prikaz njegova sadržaja. Uz dokumente donose se (tamo gdje je potrebno za objašnjenje) opširne bilješke i objašnjenja. U studijskom prilogu autor je bliže odredio krizu jugoslavenske emigracije, njen žilav otpor pobjedi revolucije u Jugoslaviji i međunarodnom priznanju promjena do kojih je dovela revolucija 1941—1945, raskrinkavanju D. Mihailovića kao sluge okupatora i kolaboracionista, pretvaranju AVNOJ-a u najviši organ vlasti nove Jugoslavije, borbi za stvaranje jedinstvene vlade na osnovi sporazuma Tito—Šubašić.

Dokumenti u knjizi različitog su karaktera. To su: ukazi o postavljanju i razrješenju s dužnosti, formiranju i rekonstrukciji vlada, zahtjevi ministara, deklaracije vlada, prepiska vlada i dr. Knjiga B. Petranovića »Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu« daje uvid u problematiku međunarodnog priznanja nove Jugoslavije, ukazuje na poteškoće na koje su nailazila nastojanja da svijet sazna istinu o događajima u Jugoslaviji i izdaje buržoazije čiji je eksponent bio D. Mihailović.

*Francko Mirošević*